

آيين سخنورى فارسى

(علم الإسلام في الفارسية)

شرح مختصر روشهای بیان ومعانی وبدیع فارسى

تأليف

نصرت الله كامياب

استاد - دانشگاه ملك سعود - شهر رياض

النشر العلمى والمطابع - جامعة الملك سعود

ص.ب. ٦٨٩٥٣ - الرياض ١١٥٣٧ - المملكة العربية السعودية

ح جامعة الملك سعود، ١٤٢٥هـ (٢٠٠٤م).

فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنية أثناء النشر

كامياب، نصرت الله.

آيين سخنوري فارسي: علم الإسلام في الفارسية. / نصرت الله

كامياب - الرياض، ١٤٢٥هـ.

١٣٤ ص؛ ١٧ سم × ٢٤ سم

ردمك: ٣ - ٧١١ - ٣٧ - ٩٩٦٠ مكتبة :-
رقم العهدة :-
أ - العنوان

١٤٢٥/٢٣٥٤

ديوي ٤٩١،٥١

رقم الإيداع: ١٤٢٥/٢٣٥٤

حكمت هذا الكتاب لجنة متخصصة، شكلها المجلس العلمي بالجامعة، وقد وافق المجلس العلمي على نشره - بعد اطلاعه على تقارير المحكمين - في اجتماعه العاشر للعام الدراسي ١٤٢٤/١٤٢٥هـ المعقود بتاريخ ١٩/١١/١٤٢٤هـ الموافق ١١/١١/٢٠٠٣م.

النشر العلمي والمطابع ١٤٢٥هـ

گفتار حکیمانه

توراچنان که تویی هر نظر کجابیند
به قدر دانش خود هرکسی کند ادراک
(حافظ) ^(۱)

سخن برتر از گوهر آبدار

همه گنج و دینار و کاخ بلند
نخواهد بدن مر تو را سودمند
سخن ماند از تو همی یادگار
سخن را چنین خوار مایه مدار
سخن چون برابر شود با خرد
روان سراینده رامش برد ^(۲)
(حکیم فردوسی)

(۱) حافظ شیرازی. خواجه شمس الدین محمد از شاعران بزرگ زبان فارسی در قرن هشتم هجری است. دیوان شعرش شهرت جهانی دارد. وی در نزد دانشمندان عصر از جمله قوام الدین عبدالله به تحصیل علوم پرداخت و در تفسیر و حکمت و ادبیات عرب دست یافت و قرآن را با چهارده روایت از برداشت و به همین مناسبت حافظ تخلص کرد. وی استاد غزلیات عارفانه است.

(۲) فردوسی، حکیم ابولقاسیم، شاعر حماسه‌سرای بزرگ ایرانی (و. ۳۲۹ یا ۳۳۰ ه. ق. - ف. ۴۱۱ یا ۴۱۶ ه. ق.) در «فاز» یا «پاز» طوس متولد شد. به سن ۳۵ سالگی نظم شاهنامه را آغاز کرد و پس از ۳۵ سال یعنی در ۷۰ یا ۷۱ سالگی به سال ۴۰۰ هجری آنرا به پایان رسانید. شاهنامه‌ی وی کتاب حماسی کم نظیری است.

پیشگفتار

دانش گشاده‌زبانی و شیوایی سخن و سخندانی از جمله‌ی دانش‌هایی است که بعد از ظهور اسلام به آن توجه شد و دانش آن بتدریج گسترش یافت و کتابهای بسیاری نیز در آن زمینه به رشته‌ی تحریر درآمد.

این دانشها به نام علوم بلاغت و فصاحت و یا فنون بلاغت و فصاحت شهرت یافت و در حقیقت همان علم معانی و بیان و بدیع است.

علوم بلاغت و فصاحت در زبان عربی به نام «علم-الاسلوب» - که در واقع همان علم معانی و بیان و بدیع است- به شکل جداگانه‌ای مورد بحث و تحقیق قرار گرفت و کتابهای فراوانی نیز در این خصوص نوشته شد. حتی بسیاری از دانشمندان و ادیبان ایرانی هم - با توجه به وضعیت دینی و سیاسی آن زمانهای گذشته - کتابهایی در علم بدیع و یا در معانی و بیان و یا بطور کلی در علوم بلاغت و فصاحت، به زبان عربی تدوین کردند، بطوریکه بسیاری از این کتابهای ارزشمند در کشورهای عربی، مورد نظر علمای زبان عربی قرار گرفت- تا امروز هم مورد توجه قرار می‌گیرد - همچنین دانش‌پژوهان و محققین زبان فارسی نیز از آنها بهره‌مند شده و از آنها به عنوان کتابهای مرجع و مأخذ و منابع اصلی استفاده می‌کنند.

علم‌الاسلوب درباره‌ی فن بیان یعنی تشبیه و انواع آن، و مجاز و کنایه و استعاره و نظایر آن، و علم معانی یعنی اسناد خبری، مسندالیه، مسند، قصر، انشاء وصل و فصل، ایجاز و اطناب و مساوات و امثال آن، و علم بدیع یعنی درباره‌ی انواع بدیع معنوی چون تضاد، تناسب، ایهام تناسب، توریه، لف و نشر، تجرید، اغراق، غلو، مبالغه، تجاهل‌العارف و... و بدیع لفظی چون انواع جناس، سجع ترصیع، موازنه و قلب و... چه در نثر و چه در شعر داد سخن داده است.

برخی از پژوهندگان زبان فارسی علم بیان را با علم معانی به‌صورت علم بدیع بررسی و ذکر کرده‌اند و کتابهای سودمندی نیز در این زمینه نوشته‌اند. در حقیقت در تقسیم‌بندی جزئیات این دانشها بین محققین اختلاف نظر وجود دارد و نگارنده از شرح جزئیات آنها معذور است.

همچنین بدیهی است که این گفتار، بحث جدید و تازه‌ای نیست، بلکه استادان سلف در خصوص این موضوع بطور دقیق کتاب و جزوه درسی نوشته و توضیح داده‌اند.^(۱)

این گفتار در حقیقت جزئی از کل و تکرار گفته‌هاست و جنبه یادآوری دارد و این بنده را ادعایی در این زمینه نیست. ولیکن در بعضی از قسمتهای آن سعی شده است تا مطالب برای دانشجویان فارسی، عربی بطور ساده بیان شود تا آنان به آسانی و بدون رنج و دغدغه‌ی فکری مطالب را - که به‌صورت فهرست‌وار بیان شده است - درک کنند و آیین سخنوری فارسی را دریابند. باتوجه به مهلت نوشتار و سایر مسایل جنبی - که

(۱) برای آگاهی بیشتر به کتابهای متأخرین از جمله: فنون بلاغت و صناعات ادبی، استاد علامه جلال‌الدین همانی و کتاب معانی و بیان، تألیف دکتر غلامحسین آهنی و کتاب بیان و معانی، استاد دکتر سیروس شمیس‌آز متقدمین به کتابهای: المعجم فی معاییر اشعار العجم، شمس‌الدین محمد بن قیس رازی و کتاب اساس البلاغه، زمخشری و کتاب مفتاح‌العلوم سکاکی، مطول سعدالدین تقطازانی و غیره مراجعه فرمائید.

ذکرش در اینجا ضرورتی ندارد - نگارنده به شرح و توضیح همه بحث‌های معانی و بیان و بدیع - آنچنان که باید و شاید - پرداخته است - بدین سبب از همه اهل قلم، پژوهندگان و ادبا و نویسندگان به نام و دانشمندان این علوم، پوزش طلبیده و امید بخشش دارد و بس . . .

المؤلف

دیباچه (فتح باب)

سخن فصیح و بلیغ به سخنی گفته می‌شود که گوینده به تمامی ابعاد سخن و استخوان‌بندی آن توجه کافی داشته باشد. و سخن او بر ای شنونده و خواننده روشن و به دور از پیچیدگیهای لفظی و معنوی و مطالب دور از ذهن باشد.

در حقیقت گشادمزبانی و شیوایی و رسایی سخن دارای مراحل زیادی است و گوینده‌ی توانا وقتی باید مبادرت به آوردن صنایع بدیعی نماید که کلام او از نظر پیام‌دهی و حکایت صریح و استخوان‌بندی محکم و قوی باشد. کلام شیوا و رسا بایستی دارای تصویرهای خیالی و به قول علمای بلاغت، سخن باید به اقتضای حال و مقام گفته شود.

بدیهی است که گوینده‌ی نظم و نثر نکات قابل توجهی را رعایت می‌کند ولیکن کوچکترین غفلت او سبب سستی کلام می‌گردد.

بنابر این گوینده‌ی توانا، سخن مناسب با کلام را باید بیابد و بطور دقیق و علمی آیین نگارش و موارد دستوری را رعایت کند. کلام او باید محتوای خاص و مفهوم‌گویی داشته باشد و جوانب سخن نیز بیان گردد و نیز کلام باید آشکار و دلنشین و واضح باشد و به زیور آرایه‌های سخن نیز آراسته گردد.

گوینده بایستی از اصول و آیین سخنوری پیروی کند و از حدود و مرزهای درست سخنوری تجاوز نکند و مسایل عمده

سخنوری را نکته به نکته و مو به مو رعایت نماید. گوینده و سخنور چه در محور عمودی گفتار و چه در محور افقی آن نکات اصلی را باید در نظر بگیرد، تا سخن او رسا و شیوا باشد. به سخنی، سخن فصیح و بلیغ گویند که آن سخن مخاطب دانا و توانا و ادیب را به بیراهه و گمراهی نکشاند و او را به تفکر عبث و ادا نسازد.

شاعر و نویسنده‌ی توانا بایستی دامن جان را از شکوفه-های علم و دانش لبریز کند و به حدی از دانائی برسد که کلمه-های مناسب زبان، ملکه‌ی ذهن او شود و او در دست-اندازهای نادانی و پریشانی گیر نکند و در چاله‌های جهالت نیفتد. وقتی که به ملکه‌ی ذهنی برسد سخن را مناسب حال و احوال و گفتار را بر مبنای درستی و به مقتضای مقام و اوضاع مطلوب زندگی و معنای آن بیان خواهد کرد.

سخن گفتن، سخنور همانند کار طبیب حاذقی است که نخست با مهارت تمام بیمار خود را معاینه می‌کند و آنگاه باتوجه به حال و احوال بیمار داروی ویژه‌ای برایش تجویز می‌کند. گوینده‌ی سخن و سخنور دانا نیز بایستی چون پزشکی دانا، با اندیشه‌ای درست و با فکری پخته و صحیح، نخست احوال و جوانب را بررسی نماید و سپس کلمه‌های مناسب را برای کلام برگزیند و آنگاه به زبان و یا به قلم بیاورد و بگونه‌ای که همه‌ی گفتار او مناسب حال و مقام مخاطب باشد.

بدیهی است در چنین حالتی ساختار جمله‌ها و ترکیب‌ها و کلام در راستای موازین دستوری و آیین نگارش و براساس تصویر آفرینی و شیوایی و رسایی خواهد بود.

در فرهنگ ایرانی مسایل عمده‌ای هست که باید جنبه‌های آنرا در سخن گفتن نیز رعایت کرد. و در اینجا است که ادبیات

ایرانی با ادبیات برخی از کشورهای جهان (منظور کشورهای غیراسلامی است نه اسلامی) تفاوت‌هایی دارد. چنانکه در بعضی از کشورها هر سخن انفعال برانگیزی ممکن است از مقوله‌ی ادبیات باشد و . . .

ولیکن در ایران سخن در محدوده‌ی ادب ایرانی اسلامی بیان می‌شود. چنانچه در طنز و هجو و ادبیات عامیانه مسایلی خارج از این مقوله مطرح است. می‌بینیم که همه‌ی آنها در لفافه‌ی تشبیهات جالب و ایهامات نادر و درست و با کنایات لطیف و یا نظایر اینها بیان شده است.

بنابر این در زبان فارسی باتوجه به اخلاق و ادب و آیین نگارش و دستور و سایر اصول، چهارچوب سخنوری مشخص است و در حقیقت هیچ کلامی مخالف با فرهنگ ایرانی نیست. - مگر اینکه کلام ضعیف و قابل مطرح کردن نباشد. -

فرهنگی که از آداب گوناگون زندگی و مرگ از جمله: نشست و برخاست‌ها، خورد و خواب‌ها، تولد و مرگ، ازدواج و زندگی، رفت و آمدها، دید و بازدیدها، تعارفات روزمره، سفر و حضر، جشنها و شادیها، ورزش و کار، لباس پوشیدن و آداب سخن گفتن، همه و همه . . . از آداب و فرهنگ و سنتهای درست ایرانی پاک نژاد حکایت دارد و کلام هیچ سخنوری به دور از این چهارچوب مشخص نیست. فرهنگی که دیگران را به اعجاب واداشته است فرهنگی که از همه‌ی علوم نشانه‌های ویژه‌ای را در بر دارد.

میراث فرهنگی عظیمی که در صدر آن ابرمردانی در تمام علوم بشری چون: حکیم دانای طوس، فردوسی، عارف و ارسته‌ای چون حافظ، استاد سخنی چون سعدی شیرازی، عارف و دانای رازی چون مولوی، ادیب و ریاضی دانی چون

عمر خیام نیشابوری، حکیمی مانند نظامی، فیلسوف ودانشمندی، مانند ابوعلی سینا، طبیب وکاشفی، چون محمد بن زکریای رازی، ریاضی‌دان ودانشمند ومنجمی چون ابوریحان بیرونی، دانشمندان وادیبان بزرگ دیگری چون: ابونصر فارابی، خواجه نصیر طوسی، شیخ اشراق شهاب‌الدین عمر سهروردی، انوری، عطار نیشابوری، خوارزمی، عین‌القضاة همدانی، ملاصدرا، خاقانی، ابوالعلاء معری، مانی، و صدها فرد دیگر... قرار دارند.

در زمینه‌ی علوم بلاغی و... نیز ادیبان ودانشمندان وسخنوران، بسیاری بوده‌اند که حتی، امروز نیز کتابهای آنان مورد استفاده وبهرمندی هزاران طالبان علم ودانش از سراسر جهان است.

در این مقدمه به برخی از آنان اشاره می‌شود:

۱: کسانی که به زبان عربی تألیفاتی دارند:

۱- عبدالقاهر بن عبدالرحمن جرجانی (گرگانی)، که کتاب اسرار البلاغه وکتاب دلایل الاعجاز را نوشته واز ادیبان مشهور قرن پنجم بوده ودر سال ۴۷۱ هـ. ق. در گذشته است.^(۱)(*)

(۱) غیر از جرجانی دانشمندان دیگری نیز مقمه‌ها وکتابهایی درباره‌ی علم‌الاسلوب به زبان عربی نوشته بودند که قابل تأمل وتوجه است واز جمله‌ی آنان به شرح زیر می‌توان بسنده نمود:

۱- ابو عبیده معمر بن مثنی نویسنده کتاب المجاز القرآن که در سال ۲۱۰ یا ۲۱۱ هـ. ق. در گذشته است.

۲- ابی حاتم المسجستانی (سیستانی) نویسنده‌ی کتاب الفصاحة که در سال ۲۵۵ هـ. ق. در گذشته است.

۳- جاحظ بصری نویسنده‌ی کتاب اعجاز القرآن والبیان والتبیین که در سال ۲۵۵ هـ. ق. وفات یافته است.

۴- ابوالفرج قدامة بن جعفر نویسنده‌ی کتاب نقد النثر، مشهور به البیان وکتاب نقد الشعر که در قرن سوم هجری می‌زیسته است.

۵- ابن قتیبه‌ی دینوری نویسنده‌ی کتاب الشعر والشعراء که در سال ۲۷۶ هـ. ق. وفات یافته است.

۶- میرد نویسنده‌ی کتابهای الكامل والبلاغه که در سال ۲۸۵ هـ. ق. در گذشته است.

۷- عبدالله بن معتز کتاب البدیع را نوشته ودر سال ۳۹۶ هـ. ق. وفات یافته است.

(*) نقل از کتاب آیین سخن تألیف: استاد دکتر ذبیح الله صفا صفحه (۶).

دبیاجه (فتح باب)

س

۲- سراج‌الدین ابویعقوب سکاکی کتاب مفتاح‌العلوم را در علم صرف و نحو و معانی و بیان و کتاب‌التبیین را در ارتباط با علم معانی و بیان با اسلوبی خاص و بطور کامل نوشته و در سال ۶۲۶ هجری وفات کرده است.^(۲)

۳- جلال‌الدین محمد قزوینی مشهور به خطیب قزوینی، کتاب‌الایضاح و کتاب‌المفتاح را که تلخیصی از کتابهای سکاکی است به صورت کامل شرح کرده و این کتاب با توجه به اهمیت آن جزو کتب درسی است. و از شهرت فراوانی برخوردار است. خطیب در سال ۷۳۹ ه. در گذشته است.

۴- سعدالدین تفتازانی (متوفی در سال ۷۹۱ یا ۷۹۷ ه. ق.) کتاب‌المفتاح خطیب قزوینی را شرح کرده و آنرا مطول نامیده است.

و این کتاب نیز همانند کتاب تلخیص‌المفتاح جزو کتابهای درسی بوده و در باره‌ی معانی و بیان و بدیع یعنی علم‌الاسلوب، به زبان عربی نوشته شده و از شهرت فراوانی برخوردار است.^(۳)
ب: نویسندگانی که با زبان فارسی راجع به علوم بلاغی و فنون معانی و بیان و بدیع کتاب نوشته‌اند؛ به شرح زیر است:

- ۱- بهرامی سرخسی، شاعر قرن پنجم هجری معاصر با سلطان محمود غزنوی.
- ۲- احمدبن محمد منشوری سمرقندی، همزمان با سلطان محمود غزنوی.

---

(۲) ابن مالک از کتاب سکاکی تلخیصی نوشته، که به نام المصباح شهرت یافته است.
(۳) در کشورهای عربی بخصوص، مصر و لبنان این کتاب تلخیص شده و شرحهای زیادی نسبت به مطالب آن نوشته‌اند.

- ۳- خورشیدی که کتاب کنز الغرائب را در شرح تألیف منشوری نوشته است.
- ۴- ابومنصور بزرجمهر قاننی معاصر با سلطان محمود و سلطان مسعود غزنوی.
- ۵- ابومحمد عبدالله بن محمد رشیدی سمرقندی که کتاب زینت نامه را درباره‌ی دانش شعر و شاعری نوشته و خود از شاعران قرن پنجم و ششم ایران است.
- ۶- محمد بن عمر الرادویانی نویسنده‌ی کتاب ترجمان- البلاغه که از شهرتی نیز برخوردار بوده و در قرن پنجم هجری می‌زیسته است.
- ۷- رشید الدین محمد عمری کاتب بلخی مشهور به وطواط نویسنده‌ی کتاب معروف حدائق السحر فی دقائق الشعر که در سال ۵۷۳ هـ، یعنی قرن ششم هجری در گذشته است.
- ۸- احمد بن عمر بن علی نظامی سمرقندی معروف به نظامی عروضی نویسنده‌ی کتاب مشهور چهار مقاله یا مجمع النوادر که در قرن ششم هجری در گذشته است.
- ۹- شمس‌الدین محمد بن قیس رازی کتاب معروف، المعجم فی معاییر اشعار العجم را در اوایل قرن هفتم هجری تألیف کرده و از شهرت بسزائی نیز برخوردار است.^(۴)
- به امید راهنماییهای سخنوران سخن سنج، و اغماض عزیزان نکته‌دان، یافته گنج.
- وبه قول سعدی استاد سخن!

(۴) نقل از کتاب آیین سخن به تألیف استاد دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات ققنوس، چاپ نوزدهم، تهران سال ۱۳۷۷ خورشیدی.

دبیاچه (فتح باب)

ف

«متکلم را تا کسی عیب نگیرد، سخنش صلاح نپذیرد».
باب هشتم (گلستان سعدی)^(۵)

و نیز به گفته‌ی عارف شهیر حافظ شیرازی:
جائی که برق عصیان بر آدم صفی زد

ما را چگونه زبید دعوی بی‌گناهی

(حافظ)

المؤلف

---

(۵) کتابی است بفارسی تصنیف سعدی که در سال ۶۵۶ هـ. ق. نوشته شده. سعدی در این کتاب نثر فنی را به مرحله کمال رسانیده. سبک کتاب همان سبک مقامه نویسی است. این کتاب دارای هشت باب است و اشعاری جالب و حکایات تربیتی دلنشینی دارد و شاهکار نثر فارسی است.

تشکر و سپاسگزاری

اکنون که کتاب ((آیین سخنوری فارسی))، شرح مختصر روشهای بیان و معانی و بدیع فارسی – که مربوط به سه واحد درسی دانشگاهی است – با مشیت الهی در چاپخانه ی دانشگاه ملک سعود، ریاض در دست چاپ و نشر است. جای آن دارد که نگارنده ی کتاب از صمیم قلب از رئیس دانشکده ی زبانها و ترجمه، جناب استاد دکتر عبدالله حمیدان و رئیس بخش زبانهای آسیایی دانشکده، جناب دکتر طلال شعبان و نیز یکایک همکاران ارجمند بخش زبان فارسی که در ارسال این کتاب به مرکز علمی دانشگاه نهایت تلاش را داشتند، تشکر و قدردانی نماید.

بویژه از رئیس انتشارات علمی دانشگاه، جناب عبدالله القوسی که اسباب نشر کتاب را فراهم ساختند، سپاسگزاری کند و نیز از کارشناس محترم انتشارات، استاد خلیل محمد خلیل که در نشر کتاب، برگ به برگ راهنماییهای لازم را برای قسمت نشر انجام دادند، قدردانی نماید.

همچنین از پژوهشگر و کاردان اداره ی نشر، جناب عایض الشهري که هماهنگیهای ضروری را بعمل آوردند، تشکر می نماید.

و سپاس خود را تقدیم جناب علی محمد البحرانی می کند که زحمات زیادی را در نشر رایانه ای این کتاب انجام دادند و زحمات بیشتری را متحمل شدند.

و در خاتمه از دانشجوی عزیزم آقای یحیی محمّد الزهرانی که با قسمت نشر رایانه ای در نوشتار فارسی این کتاب همکاری صمیمانه داشتند، قدردانی و سپاسگزاری می - نماید و از درگاه خداوند هستی بخش برای همه ی خدمتگزاران نشر علمی و جامعه ی فرهنگی آرزوی توفیق روزافزون و سلامت و بهروزی را دارد.

وبالله التوفیق

با احترام و سپاس
نگارنده ی کتاب

فهرست مندرجات

صفحه

موضوع

گفتار حکیمانه ..... ه

پیشگفتار ..... ز

دیباچه ..... ك

تشگروسیا سگزاری ..... ق

گفتار اول: فصاحت زبان ۱

بخش اول: فصاحت کلمه ۱

بخش دوم: فصاحت کلام ۵

بخش سوم: فصاحت (صراح اللغه) گشاده زبانی... ۱۱

گفتار دوم: بیان ۱۵

بخش اول: دانش بیان و ویژگیهای آن ۱۵

بخش دوم: اقسام قرینه ۱۷

بخش سوم: مجاز و انواع آن ۱۸

بخش چهارم: علائق مجاز و انواع آن ۲۰

- بخش پنجم: تشبیه و انواع آن ۳۰
 بخش ششم: استعاره و انواع آن ۴۳
 بخش هفتم: کنایه و انواع آن ۵۵

- گفتار سوم: علم معانی** ۶۷
 بخشهای مختلف علم معانی ۶۸
 بخش اول: اسناد خبر ۶۸
 بخش دوم: قصر ۸۱
 بخش سوم: انشاء ۸۴
 بخش چهارم: وصل ۹۱
 بخش پنجم: فصل ۹۲
 بخش ششم: ایجاز ۹۴
 بخش هفتم: اطناب ۹۶
 بخش هشتم: مساوات ۹۸

- گفتار چهارم: علم بدیع** ۱۰۱
 بخش اول: بدیع لفظی ۱۰۶
 بخش دوم: بدیع معنوی ۱۱۶
 بخش سوم: تمرین درس معانی ۱۲۷

پاسخنامه ها ۱۲۹

فهرست منابع و مآخذ ۱۳۳